

Марія МУЗИКА,
Кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії держави
і права та приватноправових дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби
України імені Б. Хмельницького,
м. Хмельницький, Україна
ORCID ID 0000-0002-4933-7101
m-muzika@ukr.net

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ ЯК ІРРАЦІОНАЛЬНИЙ НАПРЯМ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

В статті досліджується екзистенціалізм як вид ірраціоналізму у праві. Завдяки даному філософсько-правовому напрямку виникло оновлене розуміння людини як особистості, яка творить себе, свою долю, тим самим впливаючи на суспільні відносини і змінюючи світ навколо.

Проаналізовано найбільш вагомі ідеї М. Хайдеггера і Ж.-П. Сартра, які стали основою екзистенціалістського вчення. Ці філософи започаткували ряд нових тенденцій у філософії, які згодом стали підґрунтям для формування філософсько-правових концепцій екзистенціального спрямування В. Майхофера, Е. Фехнера, К. Коссіо.

Встановлено, що у філософсько-правовій концепції екзистенціалізму Майхофера право розглядається, як ірраціональне явище, що виявляється в екзистенції людини через співіснування індивідуального та соціального правового буття. Доведено, що свобода людини є ключовим поняттям правового екзистенціалізму та виражається у прийнятті правового рішення, де індивід повністю несе відповідальність за таке рішення.

Виявлено, що екзистенціальна теорія Е. Фехнера спрямована на суб'єктивістське обґрунтування природного права як ірраціонального явища, що виражається через переживання суб'єктом конкретних правових ситуацій («межових ситуацій»).

Розглянуто філософсько-правові погляди К. Коссіо, де право розуміється як ірраціональне егологічне явище, що виходить з власного «я» людини та невіддільне від цього «я».

Виокремлено загальні особливості, що притаманні концепції екзистенціалізму як ірраціональному філософсько-правовому напрямку. Основні з них такі: право бере свої витoki в екзистенції як способі людського буття; пізнання права здійснюється внутрішнім ірраціональним світом людини через переживання індивідом правових процесів; правове рішення людини залежить від конкретної життєвої ситуації (казусу); право є безперервним потоком окремих правових казусів, що не можуть виражатися у сталій загальній нормі чи принципах; право – це егологічний об'єкт культури, цінність якого впливає із власного «єго» особистості при всій повноті її свободи.

Ключові слова: філософсько-правовий напрям, екзистенціалізм, ірраціональне явище, екзистенція, свобода, право, егологічна теорія права, правове буття.

1. ВСТУП.

Постановка проблеми. Однією з пріоритетних тем у будь-якій гуманістично орієнтованій філософії є проблема людини. Однак, пізнання глибин духовного світу людини та розуміння суті людського буття не можливе за допомогою суто раціональних методів. Шукаючи відповіді на одвічне питання щодо природи людини, відбулися кардинальні зміни поглядів як власне у філософії, так і у філософії права, що зумовили появу нових ірраціональних течій. Одним із таких напрямів став екзистенціалізм, представники якого зробили спробу поставити на протигагу індустріальному раціоналізованому світу свободу самовираження людини-особистості. З позиції екзистенціалізму індивідуальне світосприйняття на основі власного пережитого досвіду є важливіше, ніж загальна теоретична позиція, що досліджує об'єктивні форми розвитку соціального організму. Саме завдяки екзистенціалізму виникло оновлене розуміння людини як особистості, яка творить себе, свою долю, тим самим впливаючи на суспільні відносини і змінюючи світ навколо.

Аналіз останніх досліджень. Концепція «екзистенціалізму» досліджувалася такими вченими: О. Белобняком, О. Білянською, Р. Галуйко, О. Грищук, С. К'єркегором, Ж.-П. Сартром, С. Сливкою, М. Хайдеггером, К. Ясперсом та ін. У той же час розгляд екзистенціалізму саме як ірраціональної течії у філософії права потребує глибшого вивчення.

Метою статті є дослідження «екзистенціалізму» як ірраціонального напрямку у філософії права.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Екзистенціалізм починає своє існування з критики раціоцентризму, звинувачуючи його в тому, що він залишив поза межами філософії основну філософську проблему – проблему людського існування. Раціоцентризм розглядає людину тільки як суб'єкта пізнання, якому протистоїть світ як об'єкт,

а тому в межах такої філософії пізнання людини в її цілісності, з її унікальним внутрішнім світом ні філософія, ні наука не цікавилися [1, с. 104].

Основою екзистенціалізму вважають філософію данського мислителя і теолога Серена К'єркегора. Такі філософські положення, як: неподолана трагічність людського існування; абсолютна неповторність; суспільство як чинник, що нівелює індивіда; унікальність людини; зіставлення екзистенції з трансценденцією; розвиток категорій страху, відчаю, парадоксу, вини, стрибка, – стають основою екзистенціалізму [2, с. 25].

К'єркегор не визнає пріоритету розуму, відірваного від життя, а тому його філософія є бунтом проти філософії Гегеля, який вивів розум за межі конкретної людини, перетворив його в недосяжну для людини абстракцію. К'єркегор вважає, що вибір як засіб досягнення абсолюту є результатом не мислення, а волі. Саме воля здійснює вибір, якраз в здатності до вибору полягає рішуче протиставлення волі мислення, яке не здатне вибирати. Таке трактування волі серйозно розмежовує його філософію і класичний раціоналізм. Особливо це помітно на прикладі порівняння етики Канта і К'єркегора. Якщо відмітити різницю між ними, то вона характеризуватиметься тим, що за Кантом добро як моральна необхідність визначає волю індивіда, а за К'єркегором, навпаки, воля визначає добро [3, с. 47].

У вільній особистості К'єркегор виявляє категорію страху – стан, в якому людина виходить за власні межі, передчуваючи зміни в тілесному чи духовному бутті. Людина виявляє в певний момент, що життя, яким вона живе, не є істинним, тому, ймовірно, є інше, справжнє життя, краще і справедливіше. Страх – передумова духу, що приносить із собою самосвідомість і саморозвиток на шляху до Бога. Інколи такий шлях до Бога пролягає через відчай, без якого справжня віра неможлива. Відчай за К'єркегором – це і намагання знайти себе, і небажання бути собою, але це завжди прагнення піднятися над собою, опанувати власне «Я» та зануритися в ту вищу силу, якою є Бог. Тобто відчай можна побороти лише через виявлення людиною божественної природи в собі [4, с. 51-53].

Отже, основоположні принципи філософії екзистенціалізму були сформовані саме К'єркегором. В них закладена ідея особистісного вибору буття, зумовлена негативними явищами духовного життя людини, такими як: страх, тривога, неспокій, розгубленість тощо. Філософ трактує їх як прояв гріховної природи людини і почуття провини за гріховність. В розумінні К'єркегора є два види страху в психічному бутті людини: емпіричний (острах) і метафізичний (щодо скінченності людського буття). В етиці К'єркегора страх визначається своєю всепроникністю [5, с. 195-196].

Вперше термін «екзистенціалізм» згадується в італійському тексті в 30-их роках ХХ століття, а згодом – в творах Г. Марселя і К. Ясперса. Ж.-П. Сартр у своїй лекції «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1945) визначив екзистенціалізм як напрямок філософії, а його представниками назвав М. Хайдеггера, К. Ясперса, М. Мерло-Понті, А. Камю і себе [6, с. 350].

Мартін Хайдеггер і Жан-Поль Сартр є найбільш відомими представниками екзистенціалізму. Хайдеггер робить висновок, що філософія екзистенціалізму – це істинно гуманістична філософія, тому що, навіть досліджуючи суто онтологічні проблеми, вона завжди розглядає насамперед людину. Коли філософія досліджувала суще, вона забувала буття і людина відчувала свою покинутість (безрідність за Хайдеггером). Безрідність стає буттєвою долею світу, а гуманізм екзистенціалізму полягає саме в тому, що він прорвав цю безрідність. Людина – суще, сусід буття. Людину як деяке суще можна розглядати як тварину, як предмет, як матеріальне утворення, але це суще, через яке просвічує буття. Тому екзистенціалізм – гуманізм у винятковому значенні, який мислить людяність людини з близькості з буттям [7, с. 372].

Туга, скорбота, нудьга – постійні душевні стани людини, які зумовлюються почуттям довічного жаху перед небуттям. Людині доводиться докладати великих зусиль, щоб уникнути цих почуттів і осмислити своє відношення до смерті. При цьому необхідно зануритися у філософські роздуми, пошук сенсу життя, знаходження свого місця у власній концепції буття [8, с. 249–250].

Згідно з цим філософсько-правовим напрямом світ байдужий до людських турбот, в ньому людина є «несправжньою» частиною світу речей. «Несправжність» такого існування полягає в тому, що втрачається основний вимір суто людського існування: вимір свободи, вільний вибір власної долі. Сучасне суспільство нав'язує людині певні стандарти поведінки, смаків, уявлень, способу життя, що призводить до відчуження її від своєї власної сутності, від інших людей, від світу. За екзистенціалізмом людина має бути суб'єктом, а не об'єктом, тобто тим, хто діє, хто визначає, хто впливає. Бути суб'єктом в житті означає брати повністю на себе всю відповідальність за свій життєвий вибір, не залежно від об'єктивних обставин, складності соціальних умов тощо. Відповідно до уявлень Сартра, екзистенціалізм – це одна з теорій, яка не визначає людину як об'єкт. Єдиний спосіб залишитися людиною в цьому знеособленому світі полягає в мужності обирати свободу [1, с. 105].

«Вихідним, таким чином, в екзистенціалістів є не існування матерії, світу речей, як це стверджують матеріалісти й про що свідчать дані науки, а існування особистості, людини з усіма її настроями, прагненнями, почуттями, переживаннями, тобто суб'єкт, який виступає через сукупність своїх психічних переживань. У світлі цього вихідного початку в екзистенціалістів змінюється і завдання філософії. Вони уявляють її не як дослідження загальних форм буття, не як розкриття сутності світу і пізнання, а як відкриття сенсу існування людини, справжньої екзистенції. Лише через з'ясування змісту свого існування людина, на їхню думку, може судити про те, що знаходиться поза нею, в навколишньому світі. Первинність суб'єктивного виступає тут не тільки в гносеологічному, а й в онтологічному плані. Назвавши людське існування «буттям для себе», а предметне – «буттям у собі», Сартр, наприклад, прямо вказує на те, що «буття для себе» передує «буття в собі» і є стосовно нього первинним» [9].

Для Сартра людина є абсолютно автономним центром, втіленням у собі божественної повноти. Неможливість реалізації цього спонукає її до усвідомлення абсурдності власного буття. Подолати трагізм такого стану

людина може тільки за допомогою вільної самореалізації себе як проекту. Екзистенційний суб'єкт є монолітним, орієнтованим не на минуле, а на майбутнє. Минуле є його базисом, на основі якого він і спрямовується в майбутнє [10].

Отже, ключові поняття у філософії права Сатра – це відповідальність, свідомість та свобода.

У концепції Жана-Поля Сартра стверджується моральний релятивізм, тобто відносність моральних цінностей, їх суб'єктивність. Цінності не можуть бути об'єктивні, оскільки детерминуватимуть свободу індивіда. У Сартровій концепції з'являється проблема критерію вибору, оскільки кожна з можливостей може бути втілена в однаковій мірі. Суб'єктивний вибір людини – це вибір людиною того, що саме для неї має цінність, вона несе за нього відповідальність. Для мислителя свобода зберігається в будь-якій ситуації й виявляє себе в спроможності вибирати не реальні можливості, а своє ставлення до цієї ситуації. Тобто справжня свобода не має жодного відношення до об'єктивної ситуації. Об'єктивна свобода не обмежує своєю наявністю нашу свободу, а є лише тією мірою, якою ми відчуваємо її як обмеження чи відносимося до неї як до перепони. Філософ вважає, що від свободи й свідомості людини залежить її перспектива, тобто якою вона себе вибере [11, с. 31-32].

Здійснивши аналіз філософії права М. Хайдеггера і Ж.-П. Сартра, можна вивести ключові ідеї екзистенціалізму:

- екзистенціалізм – філософія антропологічного спрямування;
- завдання філософії – відкриття сенсу існування людини;
- немає об'єктивних цінностей, які б направляли індивідуума, а є цінності, які людина обрала через суб'єктивний вибір;
- справжнє людське існування пов'язане зі свободою та вільним вибором;
- людина – завжди вільна і змушена робити вибір, а отже, брати на себе відповідальність;
- мета існування людини – вільна самореалізація себе [12, с. 184-185].

Досліджуючи вплив екзистенціалізму на право, варто зазначити, що самі основоположники філософського екзистенціалізму не займалися спеціально юридичною (правовою) проблематикою і не започатковували відповідних наукових вчень про державу і право. Але їх погляди стали основою для формування філософсько-правових концепцій екзистенціального спрямування. Згідно з екзистенціалізмом основним завданням філософії є акцентування уваги на питаннях індивідуально-людського буття, а основне завдання філософії права полягає в розумінні й трактуванні права як екзистенціального явища [13, с. 22].

До науковців, які досліджували проблему правового екзистенціалізму належать В. Майхофер, Е. Фехнер, К. Коссіо тощо.

Так, Вернер Майхофер підняв дану проблематику у своїй праці «Право і буття» (1954), в якій він опирається на ідеї Хайдеггера, обґрунтовуючи право як екзистенціальне явище, що виходить з буття людини. За Майхофером правове буття людини у взаємодії з іншими проявляється в конкретний момент як правовідношення, де людина виступає суб'єктом і відіграє конкретну роль: споживача, громадянина, працівника тощо. Така роль людини в соціальному житті визначається її внутрішніми уподобаннями, а не зовнішніми факторами. Тому правове рішення людина приймає, виходячи із свого «Als Sein» тобто «буття в якості» або «як буття», усвідомлюючи свою типову роль в конкретній правовій ситуації. При цьому основне завдання права полягає в належному оформленні конкретного «як буття» [14, с. 206].

Отже, Майхофер розглядав право, як ірраціональне явище, що виявляється в екзистенції людини через співіснування індивідуального та соціального правового буття.

Е. Фехнер трактує природне право як результат свідомої діяльності людини. «За своїм походженням право суб'єктивне, але за своїми цілями – об'єктивне» – розмірковує філософ у своїй праці «Природне право й екзистенціальна філософія» (1981 р.) [15, с.322]. Моментом виникнення природного права як дійсного права є «межова ситуація» На його думку,

прийняття правового рішення означає вилучення «буття права з його прихованості». При цьому кожного разу відбувається становлення нового змісту природного права, що не виключає ризику прийняття неправильного рішення. Позаяк, кожне застосування права, приміром, рішення судді, – це ризик, відповідальність. Мислитель вважав, що, відмовляючись від такого права, як вільного вибору, людина відмовляється від самої себе. Право – це власне творіння людини, що відповідає її природі, і людина існує лише в ньому [15].

На думку Е. Фехнера, екзистенціальна свобода неможлива без гарантії безпеки, а право дає людині можливість не заважати іншому у реалізації своєї самості. Право виступає підставою свободи, але таке право має бути «природним правом», незалежним від свавільних приписів і законів, що бере свій початок із самої структури людського буття, як «буття з іншими». Людина не вступає в правовідносини через зовнішні приписи, вона постійно екзистенціонує в праві, а інституції та закони з'являються пізніше [15].

Таким чином, Е. Фехнер у своїй екзистенціальній теорії надавав пріоритет суб'єктивістському обґрунтуванню природного права як ірраціонального явища, що виражається через переживання суб'єктом конкретних правових ситуацій («межових ситуацій»), в яких він реалізує себе.

До представників екзистенціальної філософії можна віднести також Карлоса Коссіо – латиноамериканського філософа права ХХ ст., нагородженого Національною премією в галузі культури за розробку «егологічної» теорії права (від лат. ego – я). Основні його праці: «Право в суддівському праві» (1945), «Егологічна теорія права і юридичне розуміння свободи» (1964). Своє екзистенціалістське філософсько-правове вчення Коссіо розробив, опираючись на філософію М. Хайдеггера та Ж.-П. Сартра.

На думку Коссіо, наукова теорія повинна ґрунтуватися на основі «історичного розуміння» права як специфічного культурного явища. Філософ наголошує на таких трьох аспектах праворозуміння: 1) право «надається досвідом»; 2) право існує в часі; 3) право має ціннісний вимір, що визначає

поведінку людини. Ціннісний аспект у свою чергу включає юридичну оцінку та моральну оцінку. Юридична оцінка – це завжди «інтерсуб'єктивне» (міжособистісне) двостороннє відношення, пов'язане з поведінкою людини. Моральна оцінка – «суб'єктивна й одностороння». Саме поведінка в її «інтерсуб'єктивному прояві», тобто така поведінка, яка взаємопов'язана з поведінкою інших осіб та передбачає певні обмеження в здійсненні їх свободи, є важливою для юриста. Таким чином, Косціо визначає головну ідею власної концепції: право – це «поведінка в її інтерсуб'єктивному прояві», а не норма. Філософ стверджує, що «інтерпретується не закон, а поведінка людини за допомогою закону, оскільки закон це концептуальне вираження, а інтерпретація – це спосіб пізнання; усі поняття, які осмислюються законами як юридичні поняття, і є поведінкою людини в її інтерсуб'єктивному прояві» [16].

У підсумку, право за К. Косціо – це егологічне явище, що виходить з власного «я» людини та невіддільне від цього «я», тобто є ірраціональним за своєю суттю і виражається через ціннісний аспект поведінки людини.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В результаті аналізу зазначених екзистенціалістських філософсько-правових ідей та поглядів, можна виділити такі особливості концепції екзистенціалізму як ірраціонального філософсько-правового напрямку:

- 1) право бере свої витoki в екзистенції як способі людського буття;
- 2) активність суб'єкта в праві проявляється в морально-оцінній діяльності;
- 3) пізнання права здійснюється внутрішнім ірраціональним світом людини через переживання індивідом правових процесів;
- 4) спрямованість на співіснування індивідуального та соціального правового буття;
- 5) свобода людини є ключовим поняттям правового екзистенціалізму та виражається у прийнятті правового рішення, де індивід повністю несе відповідальність за таке рішення;

б) правове рішення людини залежить від конкретної життєвої ситуації (казусу);

7) важливе місце серед життєвих ситуацій відводиться так званим «межовим ситуаціям», у яких відбувається вплив екзистенції на позитивне право, що перетворюється на «екзистенціалістське» право;

8) право – це безперервний потік окремих правових казусів, що не можуть виражатися сталою загальною нормою чи принципами;

9) право є егологічним об'єктом культури, цінність якого впливає із власного «его» або «я» особистості при всій повноті її свободи.

Список використаних джерел

1. Сілаєва Т. О. Філософія : курс лекцій. Тернопіль : СМП «Астон». 2003. 216 с.
2. Дахній А. Людина ХХ століття крізь призму філософії Сьорена К'єркегора. *Українська К'єркегоріана. Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи* : доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука. Переклади і документальні матеріали. Львів : Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1998. С. 25–29.
3. Ляпустин А. Г. Типология современного философского иррационализма : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.01. М., 2003. 187 с.
4. Морська Н. Л. Иррациональное пізнання в філософській думці України : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.05. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 195 с.
5. Мовчан В. С. Етика : навчальний посібник. К. : Знання, 2007. 483 с.
6. История философии : учебник для вузов / под ред. А. С. Колесникова. СПб. : Питер, 2010. 656 с.
7. Лега В. П. История западной философии : учеб. пособие : в 2 ч. 2-е изд., доп. и перераб. М. : Изд-во ПСТГУ, 2009. Ч. 2 : Новое время. Современная западная философия. 456 с.
8. Білянська О. Ю. Екзистенціалізм у теорії пізнання М. Бердяєва. *Філософські пошуки*. 2002. Вип. XIV. С. 245–253.
9. Диалектический и исторический материализм / А. П. Шептулин, Н. И. Азарова, И. Д. Андреева и др. ; под общ. ред. А. П. Шептулина. М. : Издательство политической литературы, 1985. 413 с. URL: http://adhdportal.com/book_3142_chapter_1_Annotaija.html
10. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. *Сумерки богов*. М. : Политиздат, 1990. С. 319–344. URL: https://scepstis.net/library/id_545.html
11. Смілик А. Проблема свободи й відповідальності у філософії екзистенціалізму. *Jurnalul Juridic Național: Teorie and Practica*. Aprilie. 2016. С. 30–34.
12. Музыка М. П. Иррациональність як напрям посткласичної філософії права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2018. 225 с.
13. Луцький А. Бібліографічний опис для цитування: Луцький А. І. Вплив ідей екзистенціалізму на право та правову ідеологію. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 10. С. 20–25.
14. Туганаев К. А. Экзистенциализм как философско-методологическое основание естественно-правовых концепций. *Вестник удмуртского университета*. 2014. Вып. 3. С. 204–208.
15. Fechner E. *Rechtsphilosophie. Tübingen*, 1956.

16. Дудченко В. В. Міжособистісна цінність права (за вченням Карлоса Коссіо). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №3. С.10-15.

Muzyka Mariya. Existentialism as an Irrational Direction in the Philosophy of Law

The article investigates existentialism as a type of irrationalism in the law. Thanks to this philosophical and legal direction, an updated understanding of man as a person, creating himself, his own destiny, thereby influencing social relations and changing the world around him, was arisen.

The most significant ideas of M. Heidegger and J.-P. Sartre, which became the foundation of existentialist doctrine, are analyzed. These philosophers had initiated a number of new trends in philosophy, which later became the basis for the formation of philosophical and legal concepts of existential trends of V. Mayhofer, E. Fechner, C. Cossio.

It is established that in the philosophical and legal concept of Maykhofer's existentialism law is considered as an irrational phenomenon, manifested in the existence of a person through the coexistence of individual and social legal being. It is proved that human freedom is a key concept of legal existentialism and is expressed in the adoption of a legal decision, where the individual is fully responsible for such a decision.

It is revealed that the existential theory of E. Fechner is aimed at the subjective substantiation of natural law as an irrational phenomenon, which is expressed through the subject's experience of specific legal situations ("border situations").

The philosophical and legal views of C. Cossio are considered, where law is understood as an irrational egological phenomenon, emerging from a person's own «ego» and inseparable from this «ego».

The general features which belong to the concept of existentialism as an irrational philosophical and legal direction are highlighted. Some of them are: law takes its origins in existence as a way of human being; knowledge of law is exercised by the internal irrational world of person through the individual's experience of legal processes; a person's legal decision depends on a particular life situation (case); law is a continuous stream of individual legal cases that cannot be expressed by a consistent general rule or principle; law is an egological object of culture, the value of which derives from one's «ego» in the fullness of one's freedom.

Keywords: philosophical and legal direction, existentialism, irrational phenomenon, existence, freedom, law, the egological theory of law, legal existence.

References

1. Silaieva T. O. *Filosofia : kurs lektsii*. [Silaeva T. O. *Philosophy : a course of lectures*]. Ternopil : SMP «Aston». [Ternopil : Aston SME]. 2003. 216 p. [In Ukrainian]
2. Dakhnii A. *Liudyna XX stolittia kriz pryzmu filosofii Sorena Kierkehora. Ukrainska Kierkehoriana. Soren Kierkehor i yoho rol v intelektualnomu zhytti Yevropy : dopovidi mizhnarodnoho seminaru, prysviachenoho pamiaty Hryhoriia Malanchuka. Pereklady i dokumentalni materialy*. [Dakhniy A. *Man of the twentieth century through the lens of Soren Kierkegaard's philosophy. Ukrainian Kierkegaardian. Soren Kierkegaard and his Role in the Intellectual Life of Europe : Report of an International Seminar on the Memory of Grigory Malanchuk. Translations and documentary*]. Lviv : Tsentr humanitarnykh doslidzhen LDU im. I. Franka, [Lviv : I. Franko Center for Humanitarian Research], 1998. P. 25–29. [In Ukrainian]
3. Ljapustin A. G. *Tipologija sovremennogo filosofskogo irracionalizma : diss. ... kand. filosof. nauk : 09.00.01*. [Lyapustin A. G. *The typology of modern philosophical irrationalism : diss. ... Ph. D. of Philosophy : 09.00.01*]. M., 2003. 187 p. [In Russian]

4. Morska N. L. Irratsionalne piznannia v filosofskii dumtsi Ukrainy : dys. ... kand. filosof. nauk : 09.00.05. [Morska NL Irrational cognition in the philosophical thought of Ukraine : diss. ... Ph. D. of Philosophy : 09.00.05.] Lviv. nats. un-t im. I. Franka. Lviv, [Ivan Franko Lviv National University. Lviv], 2003. 195 p. [In Ukrainian]
5. Movchan V. S. Etyka : navchalnyi posibnyk. [Movchan V. S. Ethics : tutorial]. K. : Znannia, [K. : Knowledge], 2007. 483 c. [In Ukrainian]
6. Istorija filosofii : uchebnik dlja vuzov / pod red. A. S. Kolesnikova. [The History of philosophy : a textbook for high schools / ed. A. S. Kolesnikova.]. SPb. : Piter, [SPb. : Piter], 2010. 656 p. [In Russian]
7. Lega V. P. Istorija zapadnoj filosofii : ucheb. posobie : v 2 ch. 2-e izd., dop. i pererab. [Lega V. P. The History of Western Philosophy : study guide : in 2 p. 2nd. ed., suppl. and rev.]. M. : Izd-vo PSTGU, 2009. Ch. 2 : Novoe vremja. Sovremennaja zapadnaja filosofija. [M. : Publishing house of PSTGU, 2009. Part 2: New time. Modern Western philosophy]. 456 p. [In Russian]
8. Bilianska O. Yu. Ekzystentsializm u teorii piznannia M. Berdiaieva. *Filosofski poshuky*. [Bilyanska O. Yu. Existentialism in the theory of knowledge of M. Berdyaev. Philosophical research]. 2002. Issue XIV. P. 245–253. [In Ukrainian]
9. Dialekticheskij i istoricheskij materializm / A. P. Sheptulin, N. I. Azarova, I. D. Andreeva i dr. ; pod obshh. red. A. P. Sheptulina. M. : Izdatel'stvo politicheskoi literatury, [Dialectical and historical materialism / A. P. Sheptulin, N. I. Azarov, I. D. Andreeva and others; under the general. ed. A. P. Sheptulin. M. : Publishing house of political literature], 1985. 413 p. URL: http://adhdportal.com/book_3142_chapter_1_Annotaija.html [In Russian]
10. Sartr Zh. P. Jekzistencializm – jeto gumanizm. *Sumerki bogov*. M. : Politizdat, [Sartre J.P. Existentialism is humanism. Twilight of the Gods. M. : Politizdat], 1990. P. 319–344. URL: https://scepisis.net/library/id_545.html [In Russian]
11. Smilyk A. Problema svobody y vidpovidalnosti u filosofii ekzystentsializmu. *Jurnalul Juridic Național: Teorie and Practica*. Aprilie. [Smilik A. The problem of freedom and responsibility in the philosophy of existentialism. National Law Journal : Theory and Practice. April]. 2016. P. 30–34. [In Ukrainian]
12. Muzyka M. P. Irratsionalnist yak napriam postklasychnoi filosofii prava : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.12. [Muzyka M. P. Irrationality as a branch of post-classical philosophy of law : diss. ... Ph. D. of Law : 12.00.12.] Lviv, 2018. 225 p. [In Ukrainian]
13. Lutskyi A. Bibliografichniy opys dlja tsytuvannia : Lutskyi A. I. Vplyv idei ekzystentsializmu na pravo ta pravovu ideolohiiu. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho*. [Lutsky A. Bibliographic description for citation : Lutsky A. I The influence of the ideas of existentialism on law and legal ideology. The Scientific and Information Bulletin of King Danylo Halytsky Ivano-Frankivsk University]. 2014. № 10. P. 20–25. [In Ukrainian]
14. Tuganaev K. A. Jekzistencializm kak filosofsko-metodologicheskoe osnovanie estestvenno-pravovykh koncepcij. *Vestnik udmurtskogo universiteta*. [Tuganaev K. A. Existentialism as a philosophical and methodological basis of natural legal concepts. Bulletin of the Udmurt University]. 2014. Issue 3. P. 204–208. [In Russian]
15. Fechner E. Rechtsphilosophie. [Fechner E. Legal philosophy] Tübingen, 1956. [In German]
16. Dudchenko V. V. Mizhosobystisna tsinnist prava (za vchenniam Karlosa Kossio). *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*. [Dudchenko V. V The interpersonal value of law (by the teachings of Carlos Cossio). Actual problems of domestic jurisprudence]. 2017. №3. P.10-15. [In Ukrainian]